

גילנות בישראל ובאירופה:

ממצאים ראשוניים מתוך הסקר החברתי האירופי (ESS)

ישראל (איסי) דורון, ליאת איילון, שרון שיוביץ-עזרא, אהוד בודנר,
נואית ענבר, חיה קורן, חוה גולנדר, חיים חזן, שרה כרמל, שרה אלון,
גיני ברודסקי ואביבה גולדברג

גילנות כמושג מדעי היא מושג צעיר יחסית. מאז שהגה אותו פרופ' בטלר בשלהי שנות השישים של המאה העשרים, השתכללה ההבנה של תופעת הגילנות והעמיקה על רקע התגברות המחקר האמפירי והעניין התיאורטי בתחום. המאמץ המחקרי לבחינת תופעת הגילנות קיבל לאחרונה ביטוי מקיף בסקר החברתי האירופי (ה-ESS). מאמר זה מבקש להציג ניתוח ראשוני של נתוני הסבב הרביעי של סקר ESS שנערך בשנת 2008 וכלל חטיבת שאלות שעסקו בהיבטים שונים של תופעת הגילנות. מאמר זה יבחן את "מיקומה" של החברה הישראלית מבחינה גילנית בהשוואה לחברות אירופיות אחרות וינסה לשרטט כיווני מחקר עתידיים לאור ממצאים אלה. המחקר התבסס על ניתוח משני (secondary analysis) של נתוני שאלון הגילנות תוך עריכת השוואה בין 8 מדינות נבחרות (מתוך 28 מדינות שנכללו בגל הרביעי של הסקר) המייצגות טיפוסיים אופייניים של מדינות רווחה, ובכללן גם מדינת ישראל.

הניתוח ההשוואתי לימד על מגמה דומה, כך שלמעט הבדלים מסוימים בין המדינות השונות, המשתתפים בכל המדינות זיהו חלוקה דומה לגילים בין "צעירים" ל"זקנים"; מרביתם דיווחו על עמדות חיוביות כלפי הזקנים; ולבסוף מרבית הנבדקים במדינות השונות לא תפסו את הצעירים והזקנים כ"קבוצות נפרדות" מקהילות שונות. על אף הדמיון בממצאים בין המדינות השונות, התגלו גם הבדלים במדדי הגילנות. לדוגמה הנבדקים הישראלים דיווחו על רמה גבוהה יחסית של התנסות אישית באפליה מטעמי גיל ועל תופעה נרחבת למדי של היעדר מגע עם אנשים זקנים.

הניתוח ההשוואתי הבין-לאומי מלמד כי לתופעת הגילנות יש היבטים אוניברסליים חוצי גבולות וחברות. עם זאת, הניתוח מצביע גם על היבטים ייחודיים למדינות מסוימות. היבטים אלה מחייבים מחקר נוסף שיבחן בין היתר את משקלם של משתנים אישיים לעומת משתנים תרבותיים ולאומיים ביחס לביטוייה השונים של תופעת הגילנות.

כל המחברים של מאמר זה חברים בקבוצת המחקר של מכון ון-ליר בנושא גילנות, שבראשה עומד ד"ר ישראל (איסי) דורון, בשנת הפעילות הראשונה של הצוות. בשנה השנייה לפעילות הצוות התחלפו חלק מחברי הקבוצה, והם אינם מפורטים במאמר זה.

המחברים מבקשים להודות למכון ון-ליר על התמיכה, המימון ומתן האפשרות לבצע מחקר זה.

מבוא

הסטריאוטיפיזציה השלילית של הזיקנה מוכרת במין האנושי מקדמת דנן. אחת הדוגמאות הקדומות הידועות להבניה החברתית השלילית של הזיקנה מצויה בספרו של אריסטו *דטוריקה* (2002). אריסטו מתאר את סוגי האופי של האדם בהתאם למצבים אנושיים נתונים, ובהם צעירות, זיקנה, בגרות, רום-יחש, עושר וכוח. כך מתאר אריסטו את אופיים של הזקנים:

לאנשים מבוגרים יותר וכאלה שעברו את תקופת פריחתם יש במרבית המקרים אופי מהופך לאמור לעיל [הכוונה לצעירים]... הם רעי מזג, שהרי יש רוע מזג בראיית הצד השלילי שבכל דבר. וגם חשדנים הם בשל חוסר האמון, וחסרי אמון בשל ניסיונם... והם קטני נפש בגלל ההשפלות שזימנו להם החיים... והם קמצנים, שהרי הרכוש הוא אחד מן הצרכים ההכרחיים... והם נוטים לפחדנות, וחוששים לבאות, שהרי מזגם הפוך מזה של הצעירים: הם צוננים ואילו האחרונים חמי מזג... והם אנוכיים מעבר למה שראוי, שהרי גם בכך יש משהו מקטנות הנפש... והם ממעטים לקוות בשל ניסיונם — שהרי מרבית הדברים שקורים הם גרועים, מכל מקום מרביתם מסתיימים ברע. (עמ' 121–122)

הפן המעניין בתיאורו של אריסטו הוא לא רק התיאור הקודר והשלילי של הזיקנה, אלא גם ההנגדה של הזיקנה אל מול הצעירות והנעורים וייחוס היבטים שליליים כחלק מתהליך הקמילה והנבילה שמתרחש לאחר "שיא הפריחה" בתקופת הבגרות שלפני הזיקנה. במובנים רבים נדמה שמאז תקופתו של אריסטו לא חלו שינויים רבים בהבניה החברתית של הזיקנה. החברה המודרנית נגועה בסטריאוטיפיזציה שלילית של הזיקנה לא פחות — ואולי אף יותר — מהחברה היוונית הקדומה. השינוי המהותי שהתרחש בתחום זה שייך לניסיון החדש יחסית להגדיר מציאות זו ולהבין אותה מבחינה תיאורטית, מתוך רצון ללמוד על שורשיה ומקורותיה ותוך כדי כך להתמודד עימה באופן מעשי. הדבר בא לידי ביטוי בכך שלקראת סוף שנות השישים של המאה העשרים הוטבע לראשונה המושג "גילנות" (Ageism) שהפך מאז למושג על המבטא את מכלול הסטריאוטיפים, העמדות והאפליה כלפי אנשים מפאת גילם הכרונוולוגי בכלל וכלפי זקנים בפרט (Butler, 1969; Fraboni, Saltstone, & Hughes, 2005; Palmore, 1999, 2004; Palmore, Branch, & Harris, 1975). בעקבות זאת מסתמנת מאפייניה, מנבאיה, השלכותיה ודרכי ההתמודדות עימה (1990; Simkins, 2008; Snape & Redman, 2003).

המאמץ המחקרי לבחינת תופעת הגילנות קיבל לאחרונה ביטוי מקיף בסקר החברתי האירופי — European Social Survey (להלן ESS) (ESS, 2010a). מאמר זה מבקש להציג ניתוח ראשוני של נתוני הסבב הרביעי של הסקר ESS שנערך בשנת 2008 וכלל חטיבת שאלות שעסקו בהיבטים שונים של תופעת הגילנות. ה-ESS הוא סקר חברתי מקיף ביותר, שכלל בסבב הרביעי שלו מדגמי אוכלוסייה מייצגים מעשרים ושמונה מדינות ברחבי אירופה, וכן ממדינת ישראל. מאמר זה יתמקד בממצאים לגבי מיקומה של החברה

הישראלית מבחינה גילנית בהשוואה לחברות האירופיות שנסקרו וינסה לשרטט כיווני מחקר עתידיים לאור ממצאים אלה.

סקירת ספרות

גילנות

גילנות, כמושג מדעי, היא מושג צעיר יחסית. הגה אותו פרופ' בטלר, שטען בשנת 1969 כי גילנות היא: "דעה קדומה מצד קבוצת גיל אחת נגד קבוצות גיל אחרות" (Butler, 1969, p. 243). אף שבניסוח הטענה לא התייחס בטלר לקבוצת גיל מסוימת, הוא התבסס בעיקר על חוויותיהם של זקנים, שמהם קיבל את ההשראה לפיתוח המושג. בטלר אף הקביל את הגילנות לגזענות ולסקסיזם, יחד עם הבלטת השוני שבין סוגי אפליות אלו, כפי שבא לידי ביטוי בציטוט המוכר: "אנחנו לא נעשים לבנים או שחורים עם השנים, אך כולנו נזדקן... ולכן לכולנו הפוטנציאל לחוות גילנות" (שם, עמ' 246).

עם השנים חודד המושג ופותח על ידי בטלר עצמו (Butler, 1975) ועל ידי חוקרים נוספים, ביניהם פלמור (Palmore, 1999, 2004), לוי (Levy, 2001) וקבוצה של חוקרים נורווגים (Iversen, Larsen, & Solem, 2009). בטלר הוסיף כי גילנות היא תהליך מתמשך של סטריאוטיפיזציה עד כדי הפסקת התייחסות אל אנשים זקנים כאל בני אדם בשל קטלוגם באופן שלילי כסנילים, נוקשים וארכאים בהשוואה לקבוצות גיל צעירות יותר (Butler, 1975). התפתחות נוספת בהבנת התופעה היתה כאשר הוצגה על ידי פלמור כבעלת פן חיובי (positive ageism). פלמור טען כי גילנות אינה בהכרח שלילית וכי היא יכולה להיות גם חיובית הן במישור התפיסתי והן במישור ההתנהגותי. גילנות חיובית מתבטאת למשל בתפיסת אנשים זקנים באופן קטגורי כחכמים, כמו גם בעובדה שבמדינות שונות הכניסה לגיל הזיקנה מלווה בקבלת הטבות (Palmore, 1999). התפתחות נוספת היתה בהצגת המושג "גילנות פנימית" (implicit ageism) המתייחס לאפליה לא מודעת כלפי זקנים, מצד אנשים שאינם זקנים אך גם מצד זקנים כלפי עצמם, בשל הפנמת הדעות הקדומות והסטריאוטיפים השליליים במהלך החיים (Levy, 2001). אחת ההתפתחויות העדכניות ביותר ביחס להגדרת המושג "גילנות" מיוחסת לחוקרים איוורסן, לארסן וסולם (Iversen et al., 2009) אשר הציעו לאחרונה סיכום אינטגרטיבי של מכלול ההיבטים המגוונים של המושג. חוקרים אלה הציעו הגדרה מקיפה ואינטגרטיבית של גילנות המבוססת על מגוון הגדרות של המושג מהספרות המקצועית:

"גילנות מוגדרת כסטריאוטיפים שליליים וחיוביים, דעות קדומות ו/או אפליה נגד (או בעד, לתועלת) אנשים זקנים, על בסיס גילם הכרונולוגי או על בסיס תפיסתם כזקנים. גילנות יכולה להיות סמויה או גלויה ויכולה להתבטא ברמת המיקרו, המאזו, או המאקרו".
(שם, עמ' 15)

החידוש בהגדרתם בא לידי ביטוי בשני היבטים. הראשון הוא ההגדרה של מושא הגילנות: מיהו אדם זקן? על פי החוקרים, האבחנה אינה נשענת רק על קריטריון הגיל

הכרונולוגי, אלא כוללת גם את כל מי שנתפס בעינינו כזקן, וזאת מבלי לדעת את גילו הכרונולוגי. חידוש נוסף ניכר בהתייחסות לשלוש הרמות שבהן יכולה להתגלות גילנות: הרמה האישית (רמת המיקרו), הרשתות החברתיות (רמת המאזו) ורמת הארגונים והתרבות (רמת המאקרו).

ההשלכותיה של תופעת הגילנות וחשיבותן

לגילנות השפעות שליליות במגוון הקשרים חברתיים. בראש ובראשונה, הגילנות משפיעה על הזקנים ברמה האישית בכך שהיא גורמת להפנמה של ההבניה החברתית השלילית. במילים אחרות, אימוץ המיתוס של זיקנה כתהליך של הידרדרות בלתי נמנעת עלול לגרום לאנשים זקנים תחושת חוסר אונים, כניעה ופסיביות. יש זקנים שמטמיעים את המסרים כי הם אינם תורמים לחברה ומאמינים בכך. הפחתה בערך העצמי מתרחשת בהדרגה וככל שהזקן חשוף יותר ליחס מפלה כלפיו (סמוי או גלוי), כך גוברת הסבירות שהוא יתחיל להתנהג בהתאם לציפיות ממנו. התנהגות זו מבטאת היענות (compliance) שעלולה לחזק את המיתוס ולהצדיק את יחס הסובבים אליו. ההשפעה מצטברת ובהדרגה מפנים האדם את התדמית הגילנית של "הזקן" ומתנהג בהתאם לה (Nelson, 2005).

התהליך המתואר משפיע על תחושת השליטה העצמית ועל תהליכי קבלת ההחלטות של האדם. חוקרים אחדים (Bandura, 1982; Lazarus & Folkman, 1984) מגדירים את תחושת השליטה העצמית – אמונה של אדם כי נקיטת פעולות מסוימות תוביל לתוצאות הרצויות לו. אמונה זו משפיעה על האופן שבו אירוע כלשהו נתפס ומוערך ועל הדרך שבה יפעל הפרט לניהול האירוע. לכן, כאשר הידרדרות גופנית נתפסת על ידי הזקן כבלתי נמנעת ובלתי נשלטת, יש בכך סכנה שהוא יאמין כי אין לו יכולת לשלוט במצב, וזה יוביל לתחושת חוסר אונים, לירידה בערך העצמי ולפסיביות. הפחתת הערך העצמי תגרום בעקבותיה פגיעה בחופש הבחירה. מאחר שתחושת רווחה נפשית קשורה גם למערכת האמונות של האדם ובעיקר לאמונות אודות שליטה וערך עצמי, ניתן להסיק כי גילנות עלולה לגרום לפגיעה באיכות החיים של האדם הזקן (Simkins, 2008; Bodner & Cohen-). (Fridel, 2010)

תופעת הגילנות משפיעה לא רק על הזקנים. ההבניה החברתית של הזיקנה וההזדקנות מעצבת גם את האינטראקציות בין הזקנים לבין בני דורות אחרים. אנשים מגיבים לסימניה הגלויים של הזיקנה, כגון שיער שיבה, קמטים וגב שחוח. להתרשמות החזותית נוספים גם סטריאוטיפים גילניים המובילים לקטלוג האדם ושיוכו לקבוצה מסוימת שמייחסים לה תכונות מסוימות, ולכך תהיה השפעה ישירה על אופי התקשורת עם אנשי אותה קבוצה. הדבר ניכר למשל בנטייה הבלתי מודעת לנקוט בצורת דיבור מסוימת בפנייה אל אדם זקן, שעם מאפייניה נמנים דיבור איטי, הגברת הקול, הפגנת סבלנות יתר או לחילופין חוסר סבלנות מופגן. שפה גילנית עלולה להשפיע על התפתחות דגם יחסים בין פרטים ועל שמירת דגם זה בלי קשר לגיל (Kane, 2004; Nelson, 2005; Nussbaum, Pitts, Huber). (Krieger, & Ohs, 2005). מערכות היחסים של הזקן עם אחרים ישליכו גם על מידת

ההנאה מהקשרים הבין-אישיים והחברתיים וזו בתורה תשפיע על תחושת הרווחה האישית של הזקן.

הגילנות משפיעה גם על דפוסי הפעולה של גופים מקצועיים וגורמת לעיצוב מדיניות מפלה שפוגעת בזכויותיהם של הזקנים. כך לדוגמה, למרות מגמות ידועות וצפויות של הזדקנות האוכלוסייה, שירותי הבריאות כיום אינם מותאמים לצורכי הגיל המבוגר, לא במבנה שלהם ולא בהיערכות לצרכיה הייחודיים של אוכלוסייה זו. גרוע מכך, מחקרים מצביעים על כך שבמערכת הבריאות הזקנים הם "הרוב המופלה" וכי הם סובלים מאפליה על רקע גילם (Oliver, 2009; Duffin, 2008; Currey, 2008). פרסומים רבים מצביעים על קיומה של אפליה על רקע גילי בכל שלבי הטיפול, במסגרות הטיפול השונות ומצד העוסקים בכל מקצועות הטיפול והמנהל במערכת הבריאות (Simkins, 2008; Minichiello, 2005; Browne, & Kendig, 2000; Nussbaum et al., 2005). יתרה מזו, בשנים האחרונות גוברת המודעות להשלכותיה הבלתי רצויות ואף המסוכנות של הגילנות על בריאות הזקנים ועל רווחתם (Levy, Slade, Kunkel, & Kasl, 2002; Levy, Zonderman, Slade, & Ferrucci, 2009).

המחקר

בעידן של הזדקנות החברה האנושית בעולם כולו, יש חשיבות מדעית וחברתית רבה להעמקת ההבנה של תופעת הגילנות, על היבטיה ושורשיה. חרף הגידול הניכר בהיקף המחקר בתחום זה בשלושת העשורים האחרונים, הרי שבשל העובדה שההמשגה התיאורטית של התופעה היא חדשה יחסית, היקף המחקר האמפירי אודותיה עדיין מותיר כר נרחב לפעולה מחקרית. הדברים נכונים במיוחד לישראל, שבה תופעת הגילנות זכתה עד כה לתשומת לב מחקרית מוגבלת למדי. העובדה שבמסגרת הסקר החברתי האירופי נוספה בשנת 2008 חטיבת שאלות המתייחסות להיבטים שונים של תופעת הגילנות, אשר יצרה הזדמנות יוצאת דופן לקבל תמונה אמפירית מעמיקה ומקיפה על תופעה זו.

שיטת המחקר: הסקר החברתי האירופי (European Social Survey)

ה-ESS החל את דרכו ברמה הרעיונית בשנת 1988 ביוזמה של הקרן האירופית למדע (European Science Foundation), גוף המייצג ומאגד את מרבית סוכנויות המחקר האירופיות המשמעותיות (ESS, 2010b). ה-ESS הוא סקר עמדות השוואתי בין-לאומי, המתורגם לשפות של כל המדינות המשתתפות תוך הקפדה על שמירת תקפותו ומהימנותו בנוסח המתורגם. הסקר ממומן על ידי גופי המחקר המרכזיים של אירופה, דוגמת הקרן האירופית למדע, על ידי האיחוד האירופי, במסגרת התמיכה בפעילות מדעית באירופה מטעם הנציבות האירופית (European Commission), ועל ידי המדינות המשתתפות עצמן. הנתונים שנאספו לאורך השנים הם פומביים, והם נגישים בשלמותם לציבור החוקרים בעולם כולו באתר האינטרנט של ESS (ESS, 2010a). שאלון המחקר שפותח לצורך הסקר היה תוצר של הליך מדעי ממושך ומעמיק (לפירוט

הליך פיתוח כלי המחקר ראו בהרחבה (ESS, 2010c). באופן כללי, כלי המחקר נבנה סביב "גרעין" אחיד, הכולל שאלות סביב נושאי בסיס בתחומים שונים כגון: אופן במוסדות המדינה; מעורבות פוליטית; ערכים סוציו-פוליטיים; ערכים מוסריים וחברתיים; הון חברתי; הדרה חברתית; זהות לאומית, אתנית ודתית; איכות חיים, בריאות וביטחון; הרכב דמוגרפי; השכלה ותעסוקה; מצב פיננסי; ותנאי מגורים.

לצד סוגיות ה"גרעין" נבחרה בכל סבב קבוצת מומחים בינלאומית אשר תפקידה לתרום לשאלון הגרעין מודולות מחקר נוספות העוסקות בתחומים שנבחרו להיחקר במסגרת אותו סבב בלבד. בסבב הרביעי של ה-ESS משנת 2008 נוספה מודולת מחקר ספציפית בנושא של התנסות בגילנות וביטויי גילנות (Experiences and Expressions of Ageism) (ESS, 2010d).

מודולת המחקר בתחום הגילנות כללה חמישה מוקדים:

המוקד הראשון עסק בזיהוי וקטגוריזציה אישית על פי גיל. במילים אחרות, במידה שבה אנשים משייכים את עצמם לקבוצה מסוימת ומזהים את עצמם באופן חיובי או שלילי עם קבוצה זו (Abrams & Hogg, 2001). סביר להניח כי המידה שבה אנשים משייכים את עצמם ואת אחרים לקטגוריות שונות תשפיע על פעולותיהם.

המוקד השני עסק בדעות קדומות וסטריאוטיפים אודות גיל. על פי מודל התוכן הסטריאוטיפי (Stereotype Content Model) של פסק ועמיתיו (Fiske, Cuddy, Glick, & Xu, 2002), סטריאוטיפים מוגדרים בדרך כלל על פי שני מימדים מרכזיים של יחס חם ויכולת. על פי רוב, קבוצות שמהוות מושא לקנאה, מתוארות כבעלות יכולת רבה, אך מופגן כלפיהן יחס קריר. לעומת זאת, קבוצות שמהוות מושא לאפליה פטרנליסטית, מתוארות בדרך כלל כקבוצות שזוכות ליחס חם, אך בעלות יכולת מעטה. מאפיינים ותחושות אלה נבדקים לגבי אנשים בגילאים שונים.

המוקד השלישי עסק בתפיסת מעמד/זהות אישית ותפיסת סיכונים/אימים מ"קבוצות" אחרות. מוקד זה בחן אם מידת האיום הנתפס הינה תלויה הקשר. ההשערה היתה כי תחום העיסוק, מקום העבודה והמגורים וכן הסטטוס החברתי עשויים להשפיע על מידת האיום הנתפס מאנשים בני גיל שונה.

המוקד הרביעי עסק בהתנסות האישית באפליה וכתגובה לה. מוקד זה בחן לא רק את ההתנסות של קבוצות גיל שונות באפליה על רקע גיל במדינה שממנה מגיע הנשאל, אלא גם את ההתנסות האישית באפליה.

המוקד החמישי בחן את הקשר והדמיון/זהות הבין-דוריים. הרציונל של מוקד זה נעוץ בגישות תיאורטיות הטוענות כי אחד השורשים לתופעת הגילנות (כמו גם לתופעות אחרות הנובעות מדעות קדומות ומסטריאוטיפים), הוא מידת ה"חיכוך" וההתנסות במגע ובמפגש אישי וישיר עם ה"אחר", כלומר הזקן. יש ספרות מדעית הטוענת לדוגמה, כי התנסות חיובית במפגש עם חברי קבוצות שונות יוצרת בסיס לעמדות אוהדות והתנהגות חיובית בין החברים באותן קבוצות (Pettigrew, 1988). מכאן שבאופן תיאורטי, מפגש חיובי בין צעירים לזקנים וחברויות בין-דוריות אמורים לקדם עמדות חיוביות יותר ולהביא לצמצום הסטריאוטיפים כלפי זקנים.

המדגם

סקר ה-ESS של שנת 2008 כלל עשרים ושמונה מדינות. בכל אחת מהמדינות המשתתפות התבצע מדגם ארצי אקראי ומייצג שכלל בכל מדינה לכל הפחות 1,500 משתתפים (או 800 משתתפים במדינות שאוכלוסיתן קטנה משני מיליון). אוכלוסיית המחקר התייחסה לכלל תושבי המדינה בני ה-15 ומעלה המתגוררים בקהילה (לא במוסדות), ללא קשר ללאומיותם, אזרחותם או שפת אימם. היעד לשיעור ההשתתפות בכל אחת מהמדינות המשתתפות נקבע ל-70% ויותר (לפירוט מלא של הנחיות המדגם ראו: ESS, 2010e).

לנוכח ריבוי הנתונים (מ-28 מדינות) מחד גיסא וקוצר היריעה מאידך גיסא, הוחלט להציג במסגרת המאמר הנוכחי נתונים השוואתיים מ-8 מדינות בלבד. השיקולים לבחירת המדגם מבוססים על ההנחה שניתן, בהכללה גסה, לחלק את אירופה לגושי מדינות שלפחות, באופן תיאורטי, המדינות הנכללות בכל גוש – על אף ההבדלים ביניהן – הן בעלות מכנה משותף מדיני-חברתי. בסיס משותף זה מאפשר ברמה ההשוואתית להסתפק בהצגת נתונים ממדינה אחת המהווה דוגמה לאותה קבוצה. כך למשל, החברות בקבוצת המדינות הסקנדינביות (שוודיה, נורווגיה, דנמרק, פינלנד) ללא ספק שונות האחת מן השנייה, אך יחד עם זאת, בהיבט של מדיניות חברתית, כולן "קבוצה" ששייכת למודל "סקנדינבי" של מדינת רווחה עם מאפיינים דומים (Esping-Andersen, 1990). אי לכך, הוחלט לצורך המאמר לבחור במדגם השוואתי הכולל שמונה מדינות, כמתואר בלוח 1.

לוח 1: תיאור המדגם

מספר המשתתפים	ה"קבוצה" שהיא מייצגת	המדינה
1,830	נציגת מדינות צפון אירופה / סקנדינביה	1 שוודיה
2,751	נציגת מדינות מרכז אירופה	2 גרמניה
2,367	נציגת מדינות דרום אירופה	3 פורטוגל
2,352	נציגת הגוש האנגלו-סכסי	4 אנגליה
1,619	נציגת הגוש המזרח אירופי	5 פולין
2,512	עומדת בפני עצמה בשל חשיבותה וייחודיותה	6 רוסיה
2,416	עומדת בפני עצמה בשל ייחודה הדתי-תרבותי	7 טורקיה
2,490	כמוקד השוואתי של מחקר זה	8 ישראל
18,337	סך הכול משתתפי המחקר	

יצוין כי החלוקה הייצוגית המוצגת בלוח 1 איננה ברורה מאליה כלל ועיקר. ההבדלים ההיסטוריים בין שוודיה לנורווגיה במאה העשרים הם לא פחות מדרמטיים, כשם שהניסיון לטעון כי ספרד דומה לאיטליה ברמה החברתית מתעלם לחלוטין מההבדלים הסוציו-תרבותיים הבסיסיים בין מדינות אלה. עם זאת, למרות הבדלים אלה, מחקרים לא מעטים

(לדוגמה Daly & Lewis, 2000), לדוגמה בתחום מודלים של מדינת הרווחה, "מקבצים" (בכפוף להכרה במגבלות של הקבוצה כזו) מדינות שיש ביניהן קווי דמיון מסוימים במבנים החברתיים, בתכונות סוציו-פוליטיות מסוימות ובהסדרי החלוקה מחדש של ההכנסות. נקודת המוצא לחלוקה כזו נעשתה בעבודה הידועה של החוקר אספינג-אנדרסן (Esping-Andersen, 1990) שיצר את ההבחנה בין שלושה מודלים של מדינות רווחה קפיטליסטיות באירופה: המודל הסקנדינבי, המודל הקורפורטיבי והמודל הליברלי. מאז החלוקה המקורית נטען כי ראוי להכיר גם בקטגוריה רביעית המייצגת את ה"מודל הדרומי" של מדינות הרווחה האירופיות (Ferrera, 1996), כאשר הכוונה היא למדינות הרווחה האירופיות היס-טכניות: ספרד, פורטוגל, יוון ואיטליה. על אף ביקורת שנמתחה לאורך השנים ביחס לתקפות החלוקה שתוארה וההכרה שלא ניתן לשייך אף מדינת רווחה באופן מובהק לאחת מהקטגוריות ותו לא, שכן המדינות משקפות למעשה "עירוב של מודלים", בפועל יש הסכמה שהחלוקה למודלים השונים מסייעת לעריכת מחקרים השוואתיים בתחום המדיניות החברתית ומשפרת את ההבנה בנוגע לעיצוב ופיתוח מדיניות חברתית במדינות שונות (Arts & Gelissen, 2002).

כלי המחקר: מדידת גילנות

מודולת המחקר למדידת גילנות כללה שאלון מובנה וסגור בן 50 שאלות (לתיאור הרציונל של מודולת זו ומרכיביה ראו בהרחבה: ESS, 2010d). 50 השאלות חולקו לחמש קבוצות, כאשר כל קבוצת שאלות התמקדה במושג (concept) תיאורטי שונה בתחום הגילנות, כדלקמן: (1) זיהוי וקטגוריזציה של גיל; (2) דעות קדומות וסטריאוטיפים אודות גיל; (3) תפיסת מעמד/זהות אישית ותפיסת סיכונים/איומים מקבוצות אחרות; (4) התנסות אישית באפליה ובתגובה לה; (5) קשר ודמיון/זהות בין-דוריים. בשל ריבוי השאלות, לצורך מחקר זה בחרנו להתמקד בכמה שאלות מייצגות מכל אחד מהמוקדים.

זיהוי וקטגוריזציה אישית על פי גיל

היבט זה נבחן במסגרת המאמר הנוכחי באמצעות שתי שאלות: הנבדקים התבקשו לציין את הגיל שבו אדם מפסיק להיות צעיר, ואת הגיל שבו אדם מתחיל להיות זקן.

דעות קדומות וסטריאוטיפים אודות גיל

השאלות במוקד זה בחנו הן את התפיסה בנוגע לאנשים זקנים כחיובית או שלילית והן את היחס הרגשי לזקנים. ארבע שאלות בנוגע לתפיסת רוב האנשים את בני 70 ומעלה (כבעלי יכולת, חמים, וכדומה) נמצאו בעלות פקטור אחד המסביר 57.8% מהשונות. לפיכך קובצו ארבע השאלות ליצירת מדד אחד המתאר את ממוצע תפיסות האנשים את בני 70 ומעלה. ציון ממוצע חושב אם ענו על שאלה אחת לכל הפחות מתוך ארבע השאלות. למדד זה מהימנות קרוונבך של 0.75. טווח הציונים נע בין 0= כלל לא ל-4= סביר מאוד.

ארבע השאלות בנוגע ליחס של רוב האנשים כלפי בני 70 ומעלה נמצאו בעלות שני

פקטורים: יחס חיובי (קנאה והערצה) ויחס שלילי (רחמים ובוז) כלפי זקנים. המדד הראשון הסביר 35% מהשונות ואילו המדד השני הסביר 29% מהשונות. לפיכך קובצו ארבע השאלות לשני מדדים: תחושות חיוביות ותחושות שליליות כלפי בני 70 ומעלה. שני המדדים חושבו כממוצע של שתי השאלות הרלוונטיות עבורם, בתנאי שהנבדק ענה על שאלה אחת לפחות. מהימנות קרונבך של כל מדד היתה 0.41 ו-0.43 בהתאמה. טווח הציונים נע בין 0=כלל לא ל-4=סביר מאוד. המהימנות שהתקבלה היתה נמוכה מהמקובל ולכך יש שני הסברים אפשריים. האחד קשור לעובדה כי שתי השאלות שיצרו את המדד עוסקות בעולמות תוכן קשורים אולם מובחנים (קנאה והערצה; רחמים ובוז). קנאה היא לא ביטוי מובהק של יחס חיובי כמו הערצה, בדיוק כפי שרחמים הם לא ביטוי מובהק של יחס שלילי כמו בוז. ההסבר השני למקדם אלפא נמוך קשור לעובדה ששני המדדים נוצרו משני פריטים בלבד. אף על פי כן, הוחלט להשתמש במדדים אגרטיביים, וזאת כדי לשמור על עקביות בהצגת הממצאים והלימה עם ממצאי ניתוח הגורמים.

תפיסת מעמד/זהות אישית ותפיסת סיכונים/איזמים מקבוצות אחרות במסגרת מאמר זה נכללו שלוש שאלות בלבד בנוגע לתפיסת האיום מבני 70 ומעלה, לדוגמה: "האם אתה חושב שאנשים מעל גיל 70 מהווים או שאינם מהווים נטל על מערכת הבריאות כיום?" (0=אינם מהווים נטל; 10=מהווים נטל גדול). ניתוח גורמים מצא כי שלוש השאלות בנוגע לתפיסת האיום הן בעלות גורם אחד המסביר 37% מהשונות הכללית. לפיכך קובצו שלוש השאלות לציון ממוצע של תפיסת האיום מול התרומה של בני 70 ומעלה. טווח הציונים נע בין 0=תרומה נמוכה ל-10=תרומה גבוהה. בנוסף נכללה שאלה בנוגע לעמדות כלפי אנשים צעירים דווקא. שאלה זו בדקה עד כמה מקובל בעיני רוב האנשים שהבוס שלהם יהיה בן 30. גם כאן, טווח הציונים נע בין 0=כלל לא ל-10=מקובל מאוד.

התנסות אישית באפליה ובתגובה לה במאמר זה נותחו ארבע שאלות מתחום זה, דוגמת "באיזו תדירות במהלך השנה האחרונה הפגין משהו כלפיך דעה קדומה או התייחס אליך בצורה לא הוגנת בגלל גילך?" שלוש שאלות הנוגעות לחוויה האישית של אפליה על בסיס גיל קובצו יחדיו ליצירת מדד אחד משותף המתאר את ממוצע האפליה האישית על פי גיל. מהימנות קרונבך של מדד זה היתה 0.85. טווח הציונים במדד זה נע בין 0=מעולם לא ל-4=לעיתים קרובות. בנוסף נכללה שאלה רביעית הנוגעת להערכה כללית אודות אפליה מטעמי גיל במדינה שייך המשתתף. הציונים בשאלה זו נעו בין 1=חמורה מאוד ל-4=כלל לא חמורה.

הקשר והדמיון/זהות הביניים והקשר בין המאמר הנוכחי נותחו שתי שאלות בתחום זה. האחת נוגעת למידה שבה תופסים אנשים את ה"צעירים" וה"זקנים" כשתי קבוצות שונות מקהילות נפרדות, כאשר אנו בחרנו להציג את המקרה הקיצוני שבו אנשים תופסים את שתי הקבוצות כנפרדות לחלוטין.

השאלה השנייה נוגעת לתכיפות המגע עם אנשים זקנים. במסגרת מאמר זה אנו מציגים את אחוז האנשים שאין להם כלל מגע עם אנשים זקנים.

ניתוח הנתונים

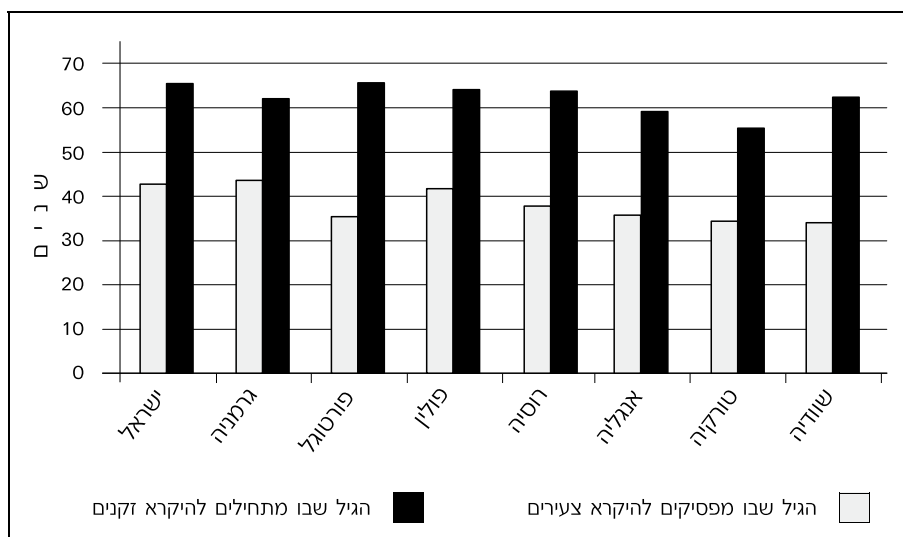
בתכנון מבנה המחקר הנוכחי העדפנו להראות את התמונה הכוללת. תכנון זה חייב ניתוח תיאורי של הנתונים, וזאת בשל היקף ההשוואות הנדרשות (שמונה השוואות על כל משתנה תלוי) ועקב גודלו העצום של המדגם. עם כמות כזו של השוואות ומשתתפים היו התוצאות יוצאות מובהקות, אך חסרות משמעות. לפיכך ניתוח הנתונים המוצג במאמר זה הינו תיאורי ומטרתו להציג ממוצעים עבור משתנים רציפים או שכיחויות עבור משתנים קטגוריאליים תוך חלוקה לשמונה המדינות שבהן מתמקד המחקר הנוכחי.

ממצאים

(1) ממצאים בעניין זיהוי וקטגוריזציה גילית

מתרשים 1 עולה כי על אף ההבדלים בין המדינות, לא זו בלבד שהגבולות הכרונולוגיים של סוף ה"צעירות" ותחילת ה"זיקנה" ניתנים לזיהוי, אלא שהם מתקיימים סביב שני מוקדים כרונולוגיים דומים: סוף הצעירות סבב בכל המדינות פחות או יותר סביב גיל 40 (34.2 עד 43.5), ואילו תחילת הזיקנה סבבה בכל המדינות פחות או יותר סביב גיל 60 (55.1 עד 65.2).

תרשים 1: הגיל שבו מפסיקים להיקרא צעירים והגיל שבו מתחילים להיקרא זקנים (לפי ארצות)

במסגרת הקשר כללי זה, החברה הישראלית כמעט אינה חריגה ובאף פרמטר לא שיקפה ממצא שהוא קיצוני בתחומו. עם זאת, מעניין לציין כי באופן יחסי, החברה הישראלית משקפת גישה שלפיה סוף הצעירות נמצא בגיל גבוה יחסית (42.9), וגם תחילת הזיקנה מצויה בגיל גבוה יחסית (65.5). במילים אחרות, ישראלים מאפיינים את תקופת הגיל המוגדרת כ"צעירות" כארוכה יותר ו"דוחים" את השלב שבו מתחילה תקופת הזיקנה.

(2) ממצאים בעניין דעות קדומות וסטריאוטיפים

מן הנתונים בלוח 2 עולה באופן כללי כי רוב המשתתפים במדגם של שמונה המדינות הביעו עמדות חיוביות כלפי זקנים. בשאלה אודות תפיסת רוב האנשים את בני 70 ומעלה היו הציונים בכל המדינות יותר מ-2, כלומר רוב המשתתפים חשבו כי התפיסה החברתית כלפי הזקנים היא חיובית. עם זאת, הן התחושות החיוביות והן התחושות השליליות ביחס לאנשים זקנים היו מאופקות יחסית ונעו סביב הערך 1 בכל הארצות. טורקיה הראתה את התחושות החיוביות ביותר ובמקביל גם את המידה הנמוכה ביותר של תחושות שליליות.

הממצאים בנוגע לחברה הישראלית מצביעים על כך שהחברה הישראלית, באופן כללי, אינה שונה מהותית מיתר המדינות, וגם בה, באופן יחסי, ביטאו עמדות חיוביות כלפי הזקנים. ניתן לומר בהכללה שהחברה הישראלית דומה בגישתה החיובית הכללית כלפי זקנים, ובהיבטים מסוימים, ברמה ההשוואתית, אף ממוקמת יחסית קרוב יותר לקוטב הגבוה של מדדי הגישה החיובית כלפי זקנים.

לוח 2: סיכום הממצאים בנוגע לעמדות ותחושות כלפי זקנים (על פי ארצות)

המדינה	רוב האנשים תופסים את בני 70 ומעלה באופן חיובי*		תחושות חיוביות כלפי בני 70 ומעלה*		תחושות שליליות כלפי בני 70 ומעלה*	
	ממוצע	סטיית תקן	ממוצע	סטיית תקן	ממוצע	סטיית תקן
ישראל	2.87	.02	1.84	.02	1.15	.03
גרמניה	2.73	.01	1.74	.02	1.54	.02
פורטוגל	3.02	.02	1.77	.02	1.16	.02
פולין	2.75	.02	1.70	.02	1.13	.02
רוסיה	2.83	.02	1.23	.02	1.14	.02
אנגליה	2.89	.01	1.84	.02	1.68	.02
טורקיה	2.88	.04	2.17	.04	.90	.04
שוודיה	2.97	.01	1.72	.02	1.34	.02

* טווח התשובות האפשריות: 0 = כלל לא סביר, 4 = סביר מאוד

(3) ממצאים בעניין תפיסת מעמד/זהות אישית ותפיסת סיכונים/איומים מקבוצות אחרות

המגמה החיובית הכללית באה לידי ביטוי גם בתפיסה על תרומתם של הזקנים. הממצאים הראו כי למעט ברוסיה, בכל יתר המדינות נטו המשתתפים לומר כי תרומתם של הזקנים גבוהה יותר מאשר נמוכה. למעשה בשום מדינה לא הובעה עמדה שלילית באופן קיצוני כלפי הזקנים כקבוצה.

בשאלה בעניין גילנות כלפי צעירים נמצא שבכל המדינות היתה האפשרות שהבוס יהיה בן 30 מקובלת על רוב האנשים, כאשר השונות בין המדינות היתה קטנה ביותר. יחסית לשאר המדינות, ישראל הפגינה עמדה אוהדת לרעיון זה, אולם עמדתה לא נמצאה מקרה קיצון. לוח 3 מציג את סיכום הממצאים בנושא זה.

לוח 3: סיכום הממצאים בנוגע לתפיסת איום מצעירים (על פי ארצות)

המדינה	התפיסה ביחס לתרומתם של בני 70 ומעלה*		היחס של אנשים לעובדה שהבוס שלהם יהיה בן 30**	
	ממוצע	סטיית תקן	ממוצע	סטיית תקן
ישראל	5.10	.04	7.18	.06
גרמניה	5.34	.03	6.45	.04
פורטוגל	5.31	.04	7.52	.05
פולין	5.09	.04	7.35	.05
רוסיה	4.77	.04	7.19	.05
אנגליה	5.89	.03	6.25	.04
טורקיה	5.80	.05	7.28	.08
שוודיה	5.60	.03	6.28	.05

טווח התשובות:

* 0 = נמוכה, 10 = גבוהה ** 0 = כלל לא מקובל, 10 = מקובל מאוד

(4) ממצאים בעניין התנסות אישית באפליה והתגובה לה

הממצאים בחלק זה של המחקר מצביעים על פער משמעותי בין החוויה האישית של המשתתפים במחקר לבין הערכתם את חומרתה של תופעת האפליה מטעמי גיל בחברה שלהם. פער זה היה קיים ברוב הארצות, אך לא בכולן. באופן כללי, רמת הדיווח אודות חוויה אישית של אפליה מטעמי גיל היתה נמוכה ביותר בכל המדינות (פחות מ-1 בסקלה מ-0 = מעולם לא עד 4 = לעיתים קרובות). אפילו ברוסיה, שם רמת ההתנסות האישית בתופעת האפליה מטעמי גיל היתה הקיצונית ביותר, הציון הממוצע היה נמוך מ-1. ראוי לציין בהקשר זה, כי מייד אחרי רוסיה דורגה ישראל במקום השני בחומרת התופעה. החשיפה הנמוכה ביותר לאפליה נמצאה בפורטוגל.

לעומת הרמה הנמוכה המדווחת של חשיפה אישית לאפליה, כאשר התבקשו הנבדקים להעריך את חומרת האפליה מטעמי גיל בארצם, הציונים היו גבוהים יותר (הסקלה הפוכה: מ-4= כלל לא חמורה, עד 1= חמורה מאוד). בכל המדינות נע הציון בעניין זה בין 2 (חמור) ל-3 (מעט חמור). מכאן שתפיסת חומרת התופעה היתה גבוהה הרבה יותר מההתנסות האישית בה. עם זאת, גם כאן, רמת החומרה לא הגיע לרמות גבוהות של "חמורה ביותר" או "חמורה מאוד". מעניין לציין כי דווקא בפורטוגל, שבה החוויה האישית של אפליה על בסיס גיל נמצאה הנמוכה ביותר, היתה נטייה לראות את רמת האפליה על בסיס גיל כחמורה יותר מאשר בשאר המדינות. עיקרי הממצאים מוצגים בלוח 4 להלן:

לוח 4. חוויה אישית של אפליה על פי גיל ואפליה על פי גיל בארצו של כל משתתף (על פי ארצות)

המדינה	חוויה אישית של אפליה על בסיס גיל*		חומרת האפליה על בסיס גיל בארץ של הנבדק**	
	ממוצע	סטיית תקן	ממוצע	סטיית תקן
ישראל	.60	.02	2.44	0.02
גרמניה	.48	.01	2.56	0.02
פורטוגל	.26	.01	2.08	0.03
פולין	.50	.02	2.47	0.02
רוסיה	.75	.02	2.54	0.03
אנגליה	.58	.02	2.26	0.02
טורקיה	.55	.03	2.97	0.05
שוודיה	.49	.02	2.43	0.02

טווח התשובות:

* 0 = מעולם לא, 4 = לעיתים קרובות

** 4 = כלל לא חמורה, 1 = חמורה מאוד

(5) ממצאים בעניין הקשר והדמיון הבין-דורי

בכל הנוגע לתפיסה קבוצתית מובחנת, הממצאים מצביעים על כך שבכל המדינות, רוב המשתתפים לא תפסו את הצעירים והזקנים כ"קבוצות נפרדות" מקהילות שונות. עם זאת, התגלו פערים בעניין זה בין המדינות: מצד אחד, ברוסיה כמעט כל משתתף חמישי סבר שהזקנים והצעירים הם חברים בקבוצות נפרדות או קהילות שונות מכלל החברה, לעומת שוודיה, שבה רק אחד מכל עשרים סבר כך (5.4%). ישראל, באופן יחסי, הפגינה רמה גבוהה של סגרגציה קבוצתית, והיתה (שוב) שנייה רק לרוסיה בתפיסה החברתית שלה שזקנים וצעירים הם קבוצות וקהילות נפרדות מיתר האוכלוסייה. בנוגע לסוגיית המגע בין הדורות, הממצאים מראים שבכל המדינות, לרוב המשתתפים

(מעל 80%) יש מגע עם זקנים. אולם היו פערים לא מבוטלים בין המדינות. ברוסיה, לדוגמה, קרוב לאחד מכל חמישה מהנשאלים לא קיים כל קשר עם זקנים (18.4%), ואילו בפורטוגל רק לאחד מכל עשרים מהנשאלים לא היה כל קשר עם זקנים (5.5%). באופן מפתיע ולא צפוי, בישראל נמצא שיעור גבוה יחסית של אנשים שאין להם כל מגע עם אנשים זקנים (14.1%). כמדינה ים תיכונית הנתפסת גם כחברה "משפחתית", צפוי היה שהממצאים בישראל יהיו דומים לאלה שדווחו למשל בפורטוגל, שם רק 5.5% מכלל הנשאלים דיווחו כי אין להם כל מגע עם זקנים. בפועל נמצאה ישראל קרובה יותר למדינות שבהן שיעור המגע נמוך יותר, דוגמת רוסיה (18.4%) או פולין (15.8%). שיעורים גבוהים יותר של מגע עם אנשים זקנים בהשוואה לישראל נמצאו במדינות כמו שוודיה ואנגליה. הממצאים מוצגים בלוח 5 להלן:

לוח 5: שיעורי קטגוריזציה בין-דורית ומגע בין-דורי (על פי ארצות)

המדינה	בני 20 ובני 70 ומעלה: קבוצות נפרדות	אין כלל מגע עם בני 70 ומעלה
ישראל	13.3%	14.1%
גרמניה	11.5%	10.2%
פורטוגל	7.8%	5.5%
פולין	8.6%	15.8%
רוסיה	18.4%	18.4%
אנגליה	11.2%	12.7%
טורקיה	10.2%	7.8%
שוודיה	5.4%	11.7%

דיון וסיכום

ניתוח הממצאים ייעשה בשלושה מימדים: ראשית נתאר ונסביר באופן כללי את מימדיה של תופעת הגילנות על יסוד כלל הממצאים; שנית נתאר ונסביר את מצבה של החברה הישראלית בהשוואה למדינות האירופיות האחרות; ולבסוף נציע כיווני מחקר עתידיים לאור שני החלקים הקודמים.

האוניברסליות והפרטיקולריות של תופעת הגילנות

הממצאים המוצגים במחקר זה מלמדים באופן כללי כי הקטגוריזציה הגילית על בסיס ההבניה החברתית המוכרת בספרות המדעית ביחס לחלוקה של "צעירים" ו"זקנים" ניכרת בכול מדינות אירופה. הרוב המכריע של המשתתפים בכל שמונה המדינות היה מסוגל

לזהות ולקטלג אנשים כ"צעירים" או כ"זקנים" על פי גילם הכרונולוגי ובטווח גילים קרוב יחסית.

עם זאת, לצד ההכרה הכוללת בקטגוריזציה הגילית, ניתן למצוא פערים ייחודיים בביטוייה במדינות השונות והבדלים בקביעת נקודת הגבול המסוימת של תחילת הזיקנה או סוף הצעירות. לדוגמה, בעוד שבמדינה כמו פורטוגל מתחיל אדם את זיקנתו קרוב לשנתו ה-70, הרי שבטורקיה, לתפיסת המשתתפים, אדם הופך לזקן עוד בטרם מלאו לו 60. גם ביחס לסוף הצעירות ניתן למצוא פערים לא מבוטלים, כך שבעוד שבמדינה כמו פורטוגל אדם מפסיק להיות צעיר במחצית הראשונה של העשור השלישי לחייו, הרי שבפולין או בישראל, הוא מפסיק להיות צעיר במחצית הראשונה של העשור הרביעי לחייו. לפיכך מחקר זה מחזק את ההכרה שגם אם תופעת הגילנות חוצה גבולות, הרי שהביטויים הקונקרטיים שלה מקבלים פנים ייחודיות בחברות שונות.

הממצאים הנוגעים למועד המוגדר במדינות מסוימות כסיום תקופת הצעירות ולמועד הנתפס במדינות אלו כתחילת הזיקנה, מעוררים שאלות נוספות הראויות לבדיקה. כך למשל, כדאי לנסות להבין את הסיבות לתפיסה הגילית בישראל, אשר מאריכה את תקופת הצעירות יחסית למדינות אחרות. האם הארכת תקופת הצעירות מהווה ביטוי חברתי נוסף לצורך של אנשים צעירים להרחיק מעליהם את אלה שנתפסים כזקנים? בנוסף מעניין לבחון מה עומד ביסוד התפיסה הקיימת במדינות אחרות, שלפיה אנשים נכנסים לגיל זקנה מאוחר יותר מאשר בישראל (למשל בפורטוגל) או לחילופין מוקדם יותר (למשל בטורקיה). האם תפיסה שלפיה גיל הזיקנה מתחיל בגיל מוקדם יותר, משקפת מידה פחותה של רתיעה מהשתייכות לקבוצת הגיל המבוגר? האם תפיסה כזו משקפת מוכנות להשתייך אליה כבר בגיל צעיר יותר? רמז לגבי קיומו של קשר בין תפיסה תרבותית שלילית פחות של תקופת הזיקנה לבין תפיסה שלפיה גיל הזיקנה מתחיל בגיל מוקדם יותר, ניתן למצוא במחקרם של מקונטה ואחרים (McConatha, Schnell, Volkwein, Riley, & Leach, 2003). חוקרים אלה מצאו כי אמריקאים תופסים את עצמם נכנסים לגיל הזיקנה מוקדם יותר מגרמנים, אך תפיסתם של אמריקאים לגבי גיל הזיקנה שלילית פחות מזו של גרמנים.

הביטויים החיוביים והשליליים של הגילנות

כפי שתואר בפרק המבוא, גילנות מתבטאת הן בעמדות וסטריאוטיפים שליליים והן בעמדות וסטריאוטיפים חיוביים כלפי הזיקנה. אחת הביקורות כלפי מחקרים שנעשים בתחום הגילנות היא כי הם מתמקדים בעיקר בעמדות וסטריאוטיפים שליליים (Agnus & Reeve, 2006). מחקר זה מחדש בעצם התמקדותו בביטויים החיוביים והשליליים כאחד של גילנות. ממצאי המחקר מחזקים את המורכבות של תופעת הגילנות דרך שילוב בחינתם של היבטים שליליים וחיוביים. בחינה זו מראה כי בכל המדינות העמדות הכלליות כלפי זקנים הן דווקא עמדות חיוביות. למעט ברוסיה, בכל המדינות נתפסו בני 70 כבעלי תרומה גבוהה יחסית, ובכל המדינות באה לידי ביטוי התפיסה החיובית של אנשים זקנים.

עם זאת, יתכן שהממצאים שהתקבלו הם תולדה, חלקית לפחות, של כלי המחקר שנבחר כדי למדוד את התופעה. למעשה שולבו בסקר ה-ESS שאלות הבוחנות עמדות

גלויות ביחס לגיל. כאשר מודדים תופעה בעלת דימוי חברתי או אישי שלילי, הדיווחים שיתקבלו עשויים להיות מוטים. נטייה זו, המוכרת בספרות האמפירית כרצייה חברתית (Crowne & Marlowe, 1960), היא תוצר של הצורך של הנבדקים לדווח על המקובל לדעתם מבחינה חברתית במקום להודות במה שהם חושבים באמת על התופעה הנמדדת. הטיה זו מתחדדת כאשר נמדדת תופעה רגישה מבחינה חברתית שניכר כי קיימת לגביה מוסכמה חברתית מקובלת. גילנות נחשבת לתופעה מן הסוג המתואר, ועל כן מדידתה בדרכים עקיפות נתפסת אמינה יותר מהדרכים הישירות והגלויות (Lambert-Pandraud, Laurent, & Lapersonne, 2005). יש לשער אפוא שהעמדות החיוביות שהתקבלו ביחס לזקנים הן בחלקן תוצר של אופן המדידה הישירה של התופעה, המועד להטיה מהסוג המתואר.

הפער בין "תפיסה" לבין "מציאות"

אחד הממצאים המעניינים העולים מניתוח הנתונים הוא הפער הניכר בכמה היבטים בין התשובות שניתנו על ידי המשתתפים לגבי תפיסות סובייקטיביות שלהם ביחס לגילנות, לבין הדיווחים בנוגע לביטויים במציאות של תופעת הגילנות. נמחיש זאת בדוגמה הבאה. בשאלות שבהן נבחנו הדמיון והמגע הבין-דורי, רוב המשתתפים בכל המדינות טען כי אינו תופס את בני 20 ומטה ובני 70 ומעלה כקבוצות נפרדות וכקהילות שונות. לעומת זאת, בשאלה שעסקה במגע הבין-דורי הלכה למעשה (או כפי שמדווח), הסתבר בחלק מהמדינות שבפועל יותר מ-10% מהאוכלוסייה לא באים במגע עם זקנים. במילים אחרות, בעוד שברמת התפיסה הסובייקטיבית לא נתפסו הזקנים כחברי קהילה שונה, בפועל, כשנשאלו המשתתפים לגבי מדד מחייב יותר הקשור להתנהגותם (קרי מידת החשיפה שלהם לאוכלוסייה מבוגרת), התברר שהם לא באו כמעט במגע עם זקנים. פער זה יכול להעיד כי בפועל, אנשים זקנים מהווים עבור מרבית המשתתפים קבוצת גיל נפרדת ומובחנת. בדומה, מרבית האנשים נקבו בגילים מסוימים שבהם מתחילה הזיקנה או נגמרת תקופת הצעירות ושהפער ביניהם השתרע על פני כשלושה עשורים, כך שלמעשה הם ערכו הבחנה בין שתי קבוצות גיל אלו.

ישראל ומקומה ההשוואתי

באופן כללי, בכל הפרמטרים שנבחנו במאמר זה, החברה הישראלית לא ביטאה מגמות חריגות או קיצוניות בעמדותיה בתחום הגילנות. ברוב המקרים של ישראל היתה מצויה במקום טוב בין מקרי הקיצון, בלי לבלוט – לטוב או לרע – באף אחד מההיבטים. עם זאת, נמצאו היבטים אחדים שבהם נטתה ישראל לגילנות יתר. המימד הישראלי המיוחד הראשון נוגע לתפיסת נקודות הסוף וההתחלה של "צעירות" ו"זיקנה". הנבדקים מישראל ביטאו תפיסה שלפיה גיל הצעירות נגמר מאוחר יחסית, וגיל הזיקנה מתחיל מאוחר יחסית (כלומר הישראלים, באופן כללי, יותר "צעירים" ופחות "זקנים"). זהו ממצא מעניין שניתן לייחסו לשני מאפיינים ייחודיים לחברה הישראלית: האחד נעוץ בהעלאת גיל הפרישה בישראל ל-67 (שהוא כמעט הגבוה מכל יתר המדינות)

והזיהוי האפשרי בין גיל הפרישה החוקי לבין תחילתה הרשמית של הזיקנה; המאפיין השני קשור לתדמית העצמית של הישראלים, הנוטים לראות את עצמם כ"צעירים" גם בגילים מתקדמים יותר. תדמית זו נעוצה באתוס הצבר, בגילה הצעיר של המדינה ובשירות המילואים הממושך (ספקטור-מרזל, 2006).

נקודה ייחודית נוספת נוגעת לרמת החוויה האישית של הישראלים בתחום האפליה מטעמי גיל. במשתנה זה דיווחו ישראלים על רמה גבוהה יחסית של התנסות אישית באפליה מטעמי גיל (עם זאת, יש לזכור כי רמת החוויה האישית בכל המדינות היתה נמוכה ביותר). אולם בהנחה שמשנתנה זה מצביע במידה מסוימת על ההיקף הממשי של תופעת האפליה מטעמי גיל, הרי שמדובר בממצא חשוב המלמד שבאופן יחסי, היקף התופעה של אפליה גילנית בישראל גבוה לעומת יתר המדינות (בהדגשה שכך או אחרת מדובר על היקף נמוך) ולפיכך ראוי להתמודד עם התופעה ברמת המדיניות החברתית.

לכסוף, באופן הסותר את סיווגה של ישראל כחברה ים תיכונית ומשפחתית, מספר המשתתפים במחקר בישראל שדיווחו על חוסר מגע מוחלט עם זקנים ועל תפיסת הצעירים והזקנים כחברים בקבוצות וקהילות שונות, היה גדול בהשוואה ליתר המדינות. הסבר אפשרי לכך הוא שדווקא בגלל רמה גבוהה של משפחתיות, מי שנשאל "האם יש לך מגע עם זקנים?" לא החשיב את בני משפחתו הזקנים כחלק מאותם זקנים שעליו להתייחס אליהם כשהוא עונה על שאלה זו. זאת בדומה לפער הקיים בדיווחים המתקבלים כאשר מבקשים מאדם לתאר זיקנה (התפיסה החברתית) לעומת דיווחים שמתקבלים כאשר מבקשים מאותו אדם לתאר זקן קרוב אליו כמו סבא (התפיסה האישית). עם זאת, ראוי לציין כי רוב הישראלים – יותר מ-85% – היה במגע עם זקנים ולא סבר שהזקנים או הצעירים הם חברי קהילות או קבוצות שונות, ממצאים שעולים בקנה אחד עם ממצאיהם של בודנר ולזר (Bodner & Lazar, 2008).

לסיכום, התמונה הגילנית העולה ממכלול נתונים אלה מלמדת כי באופן כללי, על אף שבאף אחד מהפרמטרים הספציפיים ישראל לא הפגינה נטייה לגילנות חמורה, באופן השוואתי החברה הישראלית נוטה ללא ספק לגילנות יותר מאשר מדינות אחרות. יחסית למדינות אחרות באירופה, הישראלים חווים יותר באופן אישי את תופעת האפליה מטעמי גיל; הם פחות באים במגע עם זקנים ונוטים לראות בהם קבוצה נפרדת; ובאופן כללי הם רואים את עצמם כ"צעירים" יותר מאשר כ"זקנים".

כיווני המחקר העתידיים

הממצאים שהוצגו במאמר זה הם מטבע הדברים רק חלק קטן ממכלול הממצאים המוצגים במחקר ה-ESS בנוגע לגילנות. יתרה מזו, הממצאים המתוארים במאמר זה מציגים רק חלק נבחר מהמדינות ולא את התמונה ההשוואתית הכוללת העולה מהמחקר בשלמותו. מגוון האפשרויות המחקריות העומדות כיום בפני החוקרים לאור ממצאי ה-ESS ועובדה שממצאים אלה נגישים לכול, מעניקים הזדמנות נדירה לחקור היבטים מגוונים ועשירים בתחום זה. המאמר הנוכחי מהווה מבחינה זו "קול קורא" לציבור החוקרים בישראל, לנצל את ההזדמנות ולהשתמש במאגר הנתונים העשיר הקיים כיום בתחום במסגרת ה-ESS.

במישור המעשי, הממצאים העולים ממחקר זה מעוררים את הצורך בהמשך החקירה המדעית בשתי רמות. הרמה האחת היא הרמה הבינלאומית-ההשוואתית. יש צורך בהבנה עמוקה יותר כדי להסביר את ההבדלים הבין-מדינתיים בכל הנוגע לממצאים בתחום הגילנות: כיצד למשל ניתן להסביר באופן תיאורטי את הפער בין השבדים לגרמנים בכל הנוגע להגדרת גיל תחילת הזיקנה וסוף הצעירות? או מה הבסיס לפער בין החומרה הנמוכה יחסית המיוחסת בטורקיה לתופעת האפליה מטעמי גיל, לעומת החומרה הרבה שמיוחסת לתופעה באנגליה?

הרמה השנייה נוגעת באופן ספציפי לחברה הישראלית ולמימדי הגילנות בה: האם הרקע ההיסטורי הייחודי שלה (אתוס ה"צבר" הצעיר והנגדתו ליהודי הגלותי ה"זקן") אכן הופך את הגילנות בישראל לשונה? האם ההיבטים התרבותיים היהודיים (ערכי המשפחה, הכבוד לזקן, או המסורת היהודית) מסבירים את השוני בין ישראל לבין יתר המדינות? או שאולי ניתן יותר מעמיק יגלה שלמעשה לא ה"ישראליות" היא המשתנה הרלוונטי המסביר בפועל את ההבדלים בממצאים, אלא הדתיות, או העמדות הפוליטיות-חברתיות האישיות? שאלות אלו לא קיבלו מענה במסגרת מאמר זה, אולם התשתית האמפירית הקיימת ב-ESS מאפשרת ביצוע מחקרים אלו בעתיד.

מקורות

- אריסטו (2002). רטוריקה. גבריאל צורן (מתרגם). תל אביב: ספריית פועלים.
- ספקטור מרזל, ג. (2006). הזקנה הישראלית: שלושה מקורות משמעות. *גרונטולוגיה, ל"ג*(2), 11–34.
- Abrams, D., & Hogg, M. A. (2001). Collective identity: Group membership and self-conception. In M. A. Hogg & S. Tindale (Eds), *Blackwell handbook of social psychology, vol 3: Group processes* (pp. 425–461). Oxford: Blackwell.
- Agnus, J., & Reeve, P. (2006). Ageism: A threat to aging well in the 21st Century. *Journal of Applied Gerontology, 25*(2), 137–152.
- Arts, W. A., & Gelissen, J. P. T. M. (2002). Three worlds of welfare capitalism or more? a state-of-the-art report. *Journal of European Social Policy, 12*(2), 137–158.
- Bandura, A. (1982). Self-efficacy mechanism in human agency. *American Psychologist, 33*, 344–358.
- Bodner, E., & Cohen-Fridel, S. (2010). Relations between attachment styles, ageism and quality of life in late life. *International Psychogeriatrics, 22*(8), 1353–1361.
- Bodner, E., & Lazar, A. (2008). Ageism among Israeli students: Structure and demographic influences. *International Psychogeriatrics, 20*, 1046–1058.
- Butler, R. (1969). Age-ism: another form of bigotry. *The Gerontologist, 9*, 243–246.
- Butler, R. N. (1975). *Why survive? Being old in America*. New York: Harper & Row.
- Crowne, D. P., & Marlowe, D. (1960). A new scale of social desirability independent of psychopathology. *Journal of Consulting Psychology, 24*, 349–354.
- Crowne, D. P., & Marlowe, D. (1964). *The approval motive*. New York: John Wiley & Sons.
- Currey, R. (2008). Ageism in healthcare: Time for a change. *Aging Well, 1*, 16–20.

- Daly, M., & Lewis, J. (2000) The concept of social care and the analysis of contemporary welfare states. *British Journal of Sociology* 51(2), 281–298.
- Duffin, C. (2008). Health care is still age-biased. *Nursing Older People*, 3, 20–29.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- ESS – The European Social Survey (2010a). *Project Information*. Retrieved from the World Wide Web: <http://www.europeansocialsurvey.org>.
- ESS – The European Social Survey (2010b). *Origins of the Ess*. Retrieved from the World Wide Web: http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_content&view=article&id=86&Itemid=132.
- ESS – The European Social Survey (2010c). *The Questionnaire*. Retrieved from the World Wide Web: http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_content&view=article&id=86&Itemid=351.
- ESS – The European Social Survey (2010d). *Experiences and expressions of ageism*. Retrieved from the World Wide Web: http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_content&view=article&id=86&Itemid=308.
- ESS – The European Social Survey (2010e). *Sampling designs*. Retrieved from the World Wide Web: http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_content&view=article&id=86&Itemid=132.
- Ferrera, M. (1996). The southern model of welfare in social Europe. *Journal of European Social Policy*, 6(1), 17–37.
- Fiske, S. T., Cuddy, J. C., Glick, P., & Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 878–902.
- Fraboni, M., Saltstone, R., & Hughes, S. (1990). The Fraboni Scale of Ageism (FSA): An attempt at a more precise measure of ageism. *Canadian Journal on Aging*, 9, 56–66.
- Iversen, T. N., Larsen, L. & Solem, P. E. (2009). A conceptual analysis of ageism. *Nordic Psychology*, 61(3), 4–22.
- Kane, M. (2004). Ageism and intervention: What social work students believe about treating people differently because of age. *Educational Gerontology*, 30, 767–784.
- Lambert-Pandraud, R., Laurent, G., & Lapersonne, E. (2005) Repeat purchasing of new automobiles by older consumers: Empirical evidence and interpretations. *Journal of Marketing* 69(4), 97–113.
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer.
- Levy, B. (2001). Eradication of ageism requires addressing the enemy within. *The Gerontologist*, 578–579.
- Levy, B. R., Slade, M. D., Kunkel, S. R., & Kasl, S. V. (2002). Longevity increased by positive self-perceptions of aging. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(2), 261–270.
- Levy, B. R., Zonderman, A. B., Slade, M. D., & Ferrucci, L. (2009). Age stereotypes held earlier in life predict cardiovascular events in later life. *Psychological Science*, 20, 296–298.

- Link, B. G., & Plelan, J. C. (2001). Conceptualizing stigma. *Annual Review of Sociology*, 27, 363–385.
- McConatha, J. T., Schnell, F., Volkwein, K., Riley, L., & Leach, E. (2003). Attitudes toward aging: A comparative analysis of young adults from the United States and Germany. *International Journal of Aging and Human Development*, 57(3), 203–215.
- Minichiello, V., Browne, J., & Kendig, H. (2000). Perceptions and consequences of ageism: Views of older people. *Ageing and Society*, 20, 253–278.
- Nelson, T. D. (2005). Ageism: Prejudice against our feared future self. *Journal of Social Issues*, 61(2), 207–221.
- Nussbaum, J. F., Pitts, M. J., Huber, F. N., Krieger, J. L., & Ohs, J. E. (2005). Ageism and ageist language across the life span: Intimate relationships and non-intimate interactions. *Journal of Social Issues*, 61(2), 287–305.
- Oliver, D. (2009). Age based discrimination in health and social care services. *British Medical Journal*, 339, b3378.
- Palmore, E. B. (1999). *Ageism: negative and positive*. NY, NY: Springer Publishing Company.
- Palmore, E. B. (2004). Research note: Ageism in Canada and the United states. *Journal of Cross Cultural Gerontology*, 19, 41–46.
- Palmore, E. B., Branch, L., & Harris, D. K. (Eds.) (2005). *The Encyclopedia of Ageism*. Binghamton, New York: Haworth.
- Pettigrew, T. F. (1998). Intergroup contact theory. *Annual Review of Psychology*, 47, 65–85.
- Simkins, C. L. (2008). Ageisms influence on health care delivery and nursing practice. *Journal of Nursing Student Research*, 1(1), 24–28.
- Snape, E., & Redman, T. (2003). Too old or too young? The impact of perceived age discrimination. *Human Resource Management Journal*, 13(1), 78–89.